

Tarihsel Süreçte Azgelişmişlik ve Demokrasi*

Faruk Ataay

Dünya genelinde 1990'lardan bu yana yeni bir "demokrasi dalgası" yükselmekte, "demokrasi" retoriğinin egemen ideolojide yeniden öne çıktığı görülmektedir. Sosyalist blokun 1989-1991 döneminde yıkılmasıyla birlikte "demokrasi" "kapitalizmin tarihsel zaferi"nin bir göstergesi olarak sunulmaya başlanırken, "demokratikleşme" de karşı konulamayacak bir eğilim olarak görülmeye başlanmıştır. Bu süreçte, uluslararası örgütler ve dünyaya yön veren ülkeler "demokrasi kriterleri" geliştirip azgelişmiş ülkeleri bu kriterlere uymaya teşvik ederken, otoriter yönetimler altındaki ülkelerde demokrasiye geçiş, demokrasiye daha önce geçmiş ülkelerde de "demokrasi standartlarını yükseltme" doğrultusunda bazı adımların atıldığı görülmektedir. Öncelikle azgelişmiş ülkelere ve eski sosyalist blok ülkelerine egemen olan bu "yeni demokratikleşme dalgası", kapitalizmle demokrasiyi özdeşleştiren, demokrasiyi genelde kapitalizmin daha özeldede "serbest piyasa ekonomisi"nin dolaysız bir sonucu olarak gören liberal yaklaşımın egemenliğinde gelişmektedir.

Günümüzde demokratikleşmenin liberal anlayışın egemenliğinde gelişmesinin yanı sıra, demokratikleşme sorununun liberal kuram çerçevesinde ele alınması eğiliminin de baskın olduğu görülmektedir. Piyasanın temel kurucu unsuru olan "ekonomik özgürlüklerin" "siyasal özgürlüklere" de temel oluşturacağı savunusuna dayalı olarak, genelde kapitalizmin daha özeldede serbest piyasa ekonomisinin gelişmesine paralel bir demokratikleşme kurgusundan hareket eden liberal kuram (Friedman, 1988), etkileri günümüze kadar

* Yazıyı yayımlanmadan önce okuyarak değerli önerilerde bulunan hocam Mehmet Yetiş ve Atilla Güney, Beycan Mura, Cem Kamözüt, Demet Dinler, Gülseren Adaklı, Sonay Bayramoğlu, Yaşar Korkmaz ve Zafer Yılmaz'a teşekkür ederim. Önerilerden ancak bir bölümünü yerine getirebildiğimi de belirtmeliyim.

- 1 Çalışmanın kapsamı az gelişmiş ülkelerde demokrasinin tarihsel gelişim özellikleri üzerine genel bir bakış açısı oluşturma çabasıyla sınırlıdır. Ülke örnekleri üzerine karşılaştırmalı bir analiz ve ülkelerin özgüllüklerinin vurgulanması ise çok daha kapsamlı çalışmaların konusudur.
- 2 Gramsci, hegemonyayı esas olarak rıza ile zorun bileşimi olarak görmekle beraber, “hegemonik yönetim biçimlerini” nızanın örgütlenmesine ilişkin etkinliklerin zora dayalı etkinliklere baskın çıktığı durumlar için kullanıyordu. Bu konuda bkz. Gramsci (1986), Anderson (1988: 84-90), Hodgson (1988: 101-132), Hall vd. (1985: 55-68).

ulaşan “demokratikleşme dalgası”nın incelenmesinde bazı önemli sorunlar doğurmakta, az gelişmiş ülkelerin siyasal rejim değişiklikleri ve demokratikleşme sorunlarının kavranışına önemli kısıtlılıklar getirmektedir. Bu kısıtlılıklar temelde, liberal demokrasinin de belli bir toplumsal iktidar ilişkisi olduğunun göz ardı edilmesinden kaynaklanmaktadır. Oysa, demokrasi belirli sınıflar ilişkilerini yeniden üreten devlet ve bu ilişkilerin somutlaştığı tarihsel-toplumsal ilişkiler bağlamında anlaşılabilir (Macpherson, 1984; Therborn, 1989). İkinci olarak, demokratikleşmenin kapitalizmin gelişmesinden bağımsız işleyen bir süreç olarak ele alınması da siyasal rejim sorunlarının incelenmesinde sorunlar doğurmaktadır. Zira, bu temelden yola çıkıldığında siyasal rejim değişikliklerini açıklayabilecek tutarlı bir kurama ulaşmak mümkün olamamaktadır (Wood, 2003).

Bu çalışmada, az gelişmiş ülkelerde siyasal rejim sorunları üzerine genel bir perspektif oluşturulması hedefleniyor.¹ Az gelişmiş ülkeler, liberal demokrasinin istikrar kazanmış olduğu gelişmiş ülkelerden farklı olarak, sık sık siyasal rejim değişiklikleri yaşanması özelliği nedeniyle ayrıca incelenmeyi gerektiriyor. Az gelişmiş ülkelerin bu özelliği aynı zamanda siyaset kuramının üzerinde odaklandığı önemli bir sorun oluşturuyor. Bu çalışmada, az gelişmiş ülkelerde demokrasinin istikrarsızlığı, sık sık siyasal rejim değişiklikleri yaşanması gibi sorunlar üzerine tarihsel bir perspektif oluşturulmaya çalışılırken Antonio Gramsci'nin “hegemonya” kavramından yararlanılacaktır. Böylece, liberal demokrasiyi “hegemonik bir yönetim biçimi”, otoriter rejimlere geçişleri de “hegemonya krizleri” bağlamında “hegemonik olmayan yönetim biçimleri” olarak ele alma yoluna gidilecektir.²

Çalışmanın ilk bölümünde öncelikle kapitalizmle liberal demokrasi arasındaki tarihsel ilişkiye odaklanılmakta, böylece liberal demokrasi konusunda kuramsal bir berraklığa kavuşulması amaçlanmaktadır. Bu bölümde, gelişmiş ülkelerde demokrasinin kuruluş ve gelişme süreci üzerinde durulması, liberal demokrasinin gelişmiş ülkelerdeki uygulamaları ile az gelişmiş ülkelerdeki uygulamaları arasındaki farklara dikkat çekilmesi açısından da yararlı görülmüştür.

Çalışmanın ikinci bölümünde, liberal demokrasinin kapitalist devletin “olağan” biçimi olarak görülme başladığı gelişmiş ülkelerden farklı olarak, az gelişmiş ülkelerde demokrasinin neredeyse istisnai bir yönetim biçimi oluşunun tarihsel ve toplumsal nedenleri üzerinde durulacaktır. Burada, liberal demokrasinin

azgelişmiş ülkelerde yerleşiklik kazanamaması, bu ülkelerde sürekli olarak siyasal rejim değişiklikleri yaşanması gibi sorunların temelinde yatan tarihsel ve toplumsal dinamikler ele alınacaktır.

Üçüncü bölümde azgelişmiş ülkelerdeki demokratikleşme süreçleri üzerinde durulacaktır. Azgelişmiş ülkelerde sırasıyla İkinci Dünya Savaşı sonrasında yaşanan “demokratikleşme dalgası”, 1960’ların ortalarından itibaren yükselen otoriter yönetim dalgası ve 1980’lerin başlarından itibaren yeniden başlayan “demokratikleşme dalgası”nın bazı temel özellikleri ele alınacaktır.

Çalışmanın dördüncü bölümünde ise, 1990’lardan beri yaşanmakta olan ve halen de azgelişmiş ülkeleri etkisi altında bulduran “yeni demokratikleşme dalgası”na odaklanılacaktır. Bu bölümde, günümüzde azgelişmiş ülkelerde egemen olan neoliberal demokratikleşme projesi tartışılacaktır.

I. Kapitalizm ve Liberal Demokrasi

Kapitalizmle demokrasiyi özdeşleştiren, demokrasiyi kapitalizmin “olağan” yönetim biçimi olarak gören yaklaşımlar hem tarihsel gelişmeyle uyuşmamakta, hem de rejim değişikliklerine ve demokrasiden otoriter yönetimlere geçişlere doyurucu açıklamalar getirememektedir. Dolayısıyla, liberal demokrasiye ilişkin sağlıklı bir kuramsal yaklaşım öncelikle kapitalizmle demokrasi arasında bire bir özdeşlik kuran açıklamalardan uzak durmak ve kapitalizmle demokrasi arasındaki ilişkinin doğasına ilişkin daha doyurucu açıklamalar bulmak zorundadır. Zira, tarihsel gelişim kapitalizmin belirli tarihsel koşullarda liberal demokrasiye katkısı olabilirken, başka durumlarda onsuz da edebildiğini açıklıkla göstermektedir (Wood, 2003). Liberal demokrasiye ilişkin tarih dışı, soyut genellemelerin ise siyasal rejim sorunlarının anlaşılabilmesine yapabileceği katkı son derece sınırlıdır. Bu nedenle, liberal demokrasinin kuruluş sürecinin nasıl bir tarihsel ve toplumsal bağlam içinde yer aldığı, demokrasinin nasıl bir süreçten geçerek ileri kapitalizmin yerleşik biçimi haline geldiği araştırılmak durumundadır (Therborn, 1989).

Liberal demokrasiyi diğer demokrasi anlayışlarından farklılaştıran temel özellik kapitalizmle uyumlu niteliği çerçevesinde anlaşılabilir. Kapitalizmin liberal demokrasi ile arasındaki organik bağ devletin sivil toplumdan, siyasetin ekonomiden ayrışması çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Kapitalizmde artığa el koymanın piyasada/sivil toplumda “ekonomik” mekanizmalarla gerçekleşmesi ve devletin bu ilişkilerin yeniden üretiminde dolaylı

bir rol alması tarihte ilk kez toplumsal egemenlik ilişkilerinden ayrı bir siyasal alanın oluşumuna yol açmıştır. Böylece, kapitalizm altında liberal demokrasi, “demokrasi”yi salt siyasal alana katılım ile sınırlama olanağı sağlamış, toplumsal iktidar ilişkilerinden ayrı bir yurttaşlık biçiminin ve yurttaşlık haklarının doğması mümkün olabilmektedir (Wood, 2003; Savran, 1987). Wood’un da belirttiği üzere;

“Liberal demokrasi” düşüncesi, ancak kapitalist toplumsal mülkiyet ilişkilerinin ortaya çıkmasıyla düşünülebilir oldu. (...) Kapitalizm, demokrasinin *yeniden tanımlanmasını*, liberalizme indirgenmesini olanaklı hale getirdi. Bir yandan, artık iktisat dışı siyasal, yasal ve askeri konumun iktisadi güç, sömürme, ele geçirme ve dağıtma gücü üzerinde etkisinin olmadığı ayrı bir siyasal alan vardı. Öte yandan, artık kendi güç ilişkileri olan, yasal ve siyasal ayrıcalıklara bağımlı olmayan bir iktisadi alan bulunuyordu (Wood, 2003: 276).

Ancak, kapitalizmin bazı özelliklerinin bir tür demokrasiye (liberal demokrasi) olanak sağlaması, liberal demokrasinin kapitalizmin doğal, kendiliğinden bir ürünü olduğu yanılgısına yol açmamalıdır. Tersine, kapitalist devlet öncelikle “liberal” olmuş, bunun “demokratikleşmesi” uzun bir tarihsel sürecin sonucunda gerçekleşebilmiştir. Bir başka deyişle, tarihsel olarak demokrasi liberal devlete sonradan yapılan bir “ek” olarak ortaya çıkmıştır. Zira, burjuva devrimleri, feodal ayrıcalıkları yıkarak özel mülkiyeti güvenceye almak üzere liberal devleti kurmakla yetinmiş, burjuva devrimleri önemli demokratik açılımlar sağlamakla beraber hiçbir yerde genel ve eşit oy hakkına dayalı demokratik rejim kurulamamıştır. Nitekim, piyasa ilişkilerini kurumsallaştıran ve bu ilişkileri koruma ve geliştirme rolünü yüklenirken “medeni hakları” ve “ekonomik özgürlükleri” yerleştiren liberal devlet aslında “demokratik” değildi (Macpherson, 1984; Marshall ve Bottomore, 2000; Therborn, 1989; Ergut, 1994).

Burjuva devrimleri genellikle küçük bir azınlık dışında herkesi siyasal haklardan mahrum bıraktı. Ancak, diğer yandan burjuva devrimleri liberal demokrasinin ilk nüvesini de oluşturdu. Liberal devlette karar alacak tek bir merkezin (hanedan) olmayışı, şu ya da bu şekilde seçimle oluşacak, tartışarak karar verecek temsili nitelikteki bir siyasal organın varlığını kaçınılmaz kıldı. Liberal devlette siyasal haklar yalnızca üst sınıflara tanınmıyor, böylece liberal devletin bu ilk evresinde siyasal hakların sınıf esasına göre kısıtlandığı bir toplumsal düzen ortaya çıkıyordu. Siyasal hakların alt sınıflara da tanınması bu dönem için düşünüle-

meyecek bir şeydi. Zaten demokrasiden de, hâlâ Antik Yunan geleneği çerçevesinde “alt sınıfların yönetimi” anlaşılıyor, ege- men sınıflar demokrasiye karşı son derece olumsuz bir tavır ser- giliyordu. Demokrasinin bu ilk evresi yurttaşlık haklarının “me- deni haklar” ya da “olumsuz haklar”la sınırlı olduğu bir toplum- sal düzen doğurdu (Marshall, 2000; Macpherson, 1984; Ther- born, 1989; Wood, 2003).

Siyasal hakların genişletilip tüm yurttaşlara tanınması ise 19. yüzyıla yayılan uzun mücadelelerin/uzlaşmaların sonucunda ger- çekleşebildi. Gerek burjuvazinin diğer kesimleri ve küçük burju- vazi, gerekse işçi sınıfı oy hakkı için uzun mücadeleler verdiler (Therborn, 1989). Bu mücadelelerin başarıya ulaşp, demokratik-leşme doğrultusunda açılımların gerçekleştirilmesinde oy hakkın- dan mahrum bırakılmış sınıfların mücadeleleri ile egemen sınıf içi çelişkilerden kaynaklanan dinamiklerin buluşması en tayin edici nokta olarak görünmektedir.³ Egemen sınıfın çeşitli kesimleri ara- sındaki mücadelelerde, işçi sınıfının desteğini sağlamaya ve bunun için onunla işbirliği yapmaya çalışan kesimlerin oy hakkının geniş- lemesinde önemli bir rol oynadıkları görülmektedir. Ancak, bu iş- birliğinin önemli bir ön koşulu, işçi sınıfının istemlerinin özünden koparılıp egemen sınıflarca özümsebilmesi, böylece işçi sınıfını sistem içi kanallara çekme olanaklarının varlığıdır. Böylesi bir ola- nağın bulunmadığı durumlar demokratikleşme doğrultusunda de- ğil, sınıf mücadelelerinin keskinleşmesi doğrultusunda sonuç ver- miştir. Dolayısıyla, siyasal hakları genişleten demokratik açılımlar esasen, burjuvazinin hegemonyası ve alt sınıfların özerk bir siyasal odak olamaması koşuluyla gerçekleşebilmektedir (Therborn, 1989; Gülalp, 1985). Bu çerçevede, demokratik açılımlarla yurttaş- lık haklarının genişlemesi, işçi sınıfı açısından önemli bir kazanım olma niteliği taşımakla beraber, bir yanıyla da kapitalizme yönelik muhalefetin radikal içeriğini kaybetme anlamına gelmektedir. Zi- ra, işçi sınıfının, liberal devletin demokratikleşip liberal demokra- silerin kuruluşuyla sağladığı kazanımlar kapitalist sistemde köklü bir değişime yol açmamıştır (Gülalp, 1985).

Bu noktada liberal demokrasinin en önemli özelliklerinden biri üzerinde durulması gerekmektedir. Liberal demokrasi, bur- juvazinin kapitalist devlet aracılığıyla çıkarlarını genelleştirip ulusun çıkarları olarak sunabilmesinin, bir başka deyişle burju- vazinin toplumun bütünü üzerinde hegemonyasını kurabilmesi- nin en önemli göstergesidir. Liberal demokrasinin istikrar kaza- nabilmesi için burjuvazinin alt ve orta sınıfların belirli çıkarlarını

³ Bu çalışmada de- mokrasinin gelişme- sini doğrudan burju- vaziyeye atfeden (Mo- ore Jr., 1989) ya da yalnızca işçi sınıfının mücadelelerinin ka- zanımı olarak gören yaklaşımlara mesa- feyle yaklaşılmakta- dır. Demokrasinin gelişmesini kapita- lizmin çelişkilerinin ve sınıfların karşılıklı ilişkilerinin ürünü olarak gören bir yak- laşım kanımca daha güçlü açıklamalar getirme olanağına sahiptir. Demokrasii- nin gelişmesinde sı- nıfların rolleri konu- sunda bir tartışma için ayrıca bkz. Ergut (1994; 1995).

ve istemlerini içerebilmesi gerekir. Burjuvazi, ancak bu şekilde kendi dar çıkarlarının ötesine geçerek, alt sınıfların çıkarlarını da özümleme yoluyla egemen olabilir. Dolayısıyla, liberal demokrasi burjuvazinin hegemonyasının sağlanması koşuluyla yaşayabilir. Bu çerçevede, liberal demokrasi “hegemonik bir yönetim biçimi” olarak, liberal demokrasinin kuruluşu ve demokratikleşme süreci de hegemonyanın genişlemesi süreci olarak görülebilir.

Burjuvazinin hegemonyasını genişleterek alt ve orta sınıflar üzerindeki egemenliğini pekiştirmesinin önemli bir koşulu, onların istemlerini kısmen de olsa karşılayabilecek, onlara belirli ekonomik ödümler verebilecek üretkenliğe ulaşması olmuştur. Zira, hegemonyanın genişlemesi ancak bu yolla mümkündür. Bu koşulun sağlanması ise kapitalizmin tekelci aşamasında ulaşılan büyük üretkenlik artışı ve hızlı büyüme ile olanaklı olacaktır. Kısacası, gelişmiş ülkelerde genel ve eşit oy hakkının yaygınlaşp liberal demokrasinin yerleşiklik kazanması, böylece egemen sınıfların hegemonik yönetim biçimlerine ulaşması 19. yüzyıl sonlarında başlayıp İkinci Dünya Savaşı sonrasında refah devletinin kurumlaşmasıyla tamamlanan bir süreçte gerçekleşebilmiştir. Buradan çıkan bir başka önemli sonuç, liberal demokrasinin kapitalizmin tarihinin oldukça kısa bir bölümünü kapsadığıdır. Liberal demokrasinin kapitalizmin olağan iktidar biçimi olduğunu söyleyebilmek olanaklı değildir (Therborn, 1989).

Tarihsel gelişme, liberal demokrasinin istikrar kazanmasının ancak gelişmiş ülkelerde sağlanabildiğini, az gelişmiş ülkelerin ise bu noktadan oldukça uzakta olduğunu göstermektedir. Gelişmiş ülkeler ile az gelişmiş ülkeler arasındaki bu temel farklılık siyaset kuramının üzerinde odaklandığı önemli bir sorun olagelmıştır. Aşağıda az gelişmiş ülkelerde demokrasinin yerleşiklik kazanamamasının ve siyasal rejimin istikrarsızlığının tarihsel-toplumsal nedenleri üzerinde durulacaktır.

II. Az gelişmişliğin Özgüllüğü

Genel bir gözlem bile gelişmiş ülkelerde yerleşiklik kazanmış bulunan liberal demokrasinin az gelişmiş ülkelerin ancak bir bölümünde kurulabildiğini, çoğu az gelişmiş ülkenin ise henüz liberal demokrasi ile tanışmadığını göstermektedir. Liberal demokrasinin kurulduğu az gelişmiş ülkelerde ise, demokrasinin hem oldukça “kısıtlı” kaldığı, hem de sık sık “kesintiye uğradığı” görülmektedir. Bu durum, az gelişmiş toplumların bazı tarihsel-toplumsal özelliklerinin demokrasinin yerleşiklik kazanamamasında

etken olduğu düşüncesinin genel kabul görmesine yol açmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde azgelişmiş ülkelerde demokrasinin yerleşiklik kazanamamasına ilişkin kuramsal açıklamalar gözden geçirilmektedir.

Azgelişmiş ülkelerde siyasal rejimlerin istikrarsızlığı ve demokrasinin yerleşmemişliğine ilişkin tartışmalarda oldukça yaygın olan bir açıklama biçimi liberal kuramdan kaynaklanmaktadır. Ekonomik özgürlüklerin siyasal özgürlüklere de temel oluşturduğu kabulünden hareket eden bu yaklaşım, kapitalizmin ya da serbest piyasa ekonomisinin gelişmesine paralel olarak demokrasinin de gelişeceğini ileri sürer. Buna göre, ekonomik gelişmeye paralel olarak sanayileşme ve kentleşme artacak, nüfusun yaşam düzeyi ve eğitim gibi vasıfları gelişecek, orta sınıflar güçlenecek, böylece demokrasinin toplumsal tabanı da oluşacaktır. Demokrasinin gelişmemişliğini daha çok ekonomik gelişmenin yetersizliğine bağlayan bu yaklaşım evrimci bir gelişme öngörmekte, ancak tarihsel gerçeklik tarafından doğrulanamamaktadır. Özellikle 1960'ların ikinci yarısından itibaren demokratik rejimlerin yıkılarak otoriter rejimlere geçiş sürecinin başlaması bu yaklaşımın büyük prestij kaybetmesine yol açmıştır (Boron, 1985; O'Donnell, 1985).

Yine liberal kuramla bağlantılı bir başka görüş, azgelişmiş ülkelerde “özerk ve fazla gelişmiş bir devlet aygıtı” ile devletin bu “özerk ve güçlü” niteliğini kendi çıkarları ve hedefleri için kullanan elitlerin (devlet sınıfı) varlığını demokrasinin gelişmemişliğinin kaynağı olarak görmektedir. Buna göre, gelişmiş ülkelere farklı olarak ekonomiye daha fazla müdahalede bulunan ve toplumsal artığın büyük bölümüne el koyan devlet, bu yolla siyasal ve bürokratik elitin iktidarını da güçlendirmekte, demokrasinin gelişmesi bu yolla engellenmektedir.⁴ Oysa, bilimsel araştırmalar bu çözümlemenin gerçekliği pek de yansıtmadığını, gelişmiş ülkelerin azgelişmiş ülkelere göre ekonomiye daha fazla müdahale eden daha “büyük” devlet aygıtlarına sahip olduğunu, devletin büyümesinin de esas olarak sermayenin gereksinimlerinden kaynaklandığını göstermektedir (Oyan, 1999; Arın, 1997; Mandel, 1995). İkinci olarak, bu yaklaşım, bürokrasinin eylemlerini kendi çıkarları ve hedefleri için gerçekleştirdikleri gibi hatalı bir varsayımaya dayanmaktadır.

Bir başka yaklaşım ise, farklı bir kuramsal temelden yola çıkmakla beraber azgelişmiş ülkelerde devletin gelişmiş ülkelere kıyasla daha farklı bir rolü bulunduğunu ileri sürerek, bu duru-

4 Bu yaklaşımın ayrıntılı bir eleştirisi için bkz. Dinler (2003).

5 Bu görüşler ve çeşitli tartışmalar için ayrıca bkz. Ersoy ve Keskinok (1984), Ersoy (1992), Emrealp (1984), Ercan (1996), Turner (1984), Laclau (1998), Boratav (1989).

mun küçük burjuvaziye farklı bir konum sağladığını ileri sürmektedir. Buna göre, küçük burjuvazinin devlet aygıtında özel bir ağırlık kazanması, ona siyasal gelişmelerde de ağırlıklı bir konum sağlamaktadır (Turner, 1984: 120-122). Siyasal rejim değişikliklerinin açıklanmasında küçük burjuvaziye-bürokrasiye özel bir rol tanıyan bu yaklaşım ise sermaye ile bürokrasi arasındaki ilişkilerin analizinde önemli sorunlar doğurmaktadır.

Az gelişmiş ülkelerde demokrasinin yerleşiklik kazanamamasının nedenlerini egemen sınıfların hegemonyasının istikrarsızlığında arayan Marksizm kaynaklı bir başka yaklaşım ise, bu ülkelerde kapitalist üretim tarzının henüz bütünüyle egemen olamadığını ve kapitalizm öncesi üretim tarzlarıyla bir arada bulunduğunu ileri sürerek, egemen sınıfların hegemonyasının istikrarsızlığını iktidar bloğu içi çatışmalarla açıklamaktadır. Buna göre, farklı üretim tarzlarının bir arada bulunması, bu üretim tarzlarından türeyen egemen sınıflar arasında çelişkiler doğurmakta, her bir egemen sınıf dilimi kendi üretim tarzını egemen kılabilmek için mücadeleye girişmekte, bu da iktidar bloğu içi çatışmaları şiddetlendirmektedir. Bu yaklaşımın az gelişmiş ülkelerde sağlam bir hegemonyanın kurulamamış olmasına ve siyasal sistemin istikrarsızlığına getirdiği açıklama da bu temelde yükselmektedir (Therborn, 1989: 57). Kanımca bu yaklaşım öncelikle az gelişmiş ülkelerde egemen olan üretim tarzını açıklamakta sorunlarla karşılaşmaktadır. Üretim tarzlarını belirli “emek süreci biçimleriyle” özdeşleştiren bu yaklaşım, bir toplumsal formasyonda birden fazla emek süreci biçiminin bulunmasını farklı üretim tarzlarının eklenmiş olarak bir arada bulunması olarak görmektedir. Bu yaklaşım, kapitalizm öncesi üretim tarzlarına ait emek süreci biçimlerinin kapitalizme geçişle birlikte farklılaştığını gözden kaçırmakta, bu nedenle de iktidar bloğunu oluşturan sınıfların tamamının kapitalist nitelikte olduğunu görememekte (Mooers, 1997: 30-51; Oyan, 1998), iktidar bloğu içi çatışmaları farklı üretim tarzlarını egemen kılma amaçlı çatışmalar olarak nitelemektedir.⁵

Bu çalışmada benimsenen yaklaşım ise, az gelişmiş ülkelerde güçlü ve istikrarlı bir hegemonyanın kurulamayışının nedenlerini temelde bu ülkelerin dünya ekonomisi ile çevresel biçimde eklenmesinde bulmaktadır. Buna göre, az gelişmiş ülkeler uluslararası işbölümüne tabi olmakta ve uluslararası hiyerarşide daha alt sıralarda yer almakta, bu durum bu ülkeleri verimliliği daha düşük üretim biçimlerine mahkum etmektedir. Daha geri teknolojilerle üretim yapmak zorunda olan bu ülkeler, dünya piyasa-

sında rekabet gücü daha düşük ürünlerin üretiminde uzmanlaş-tıklarından emek maliyetlerini düşük tutmak durumundadırlar. Bu nedenle emeğin baskı altına alınması bu ülkeler için daha büyük önem kazanmakta, bu da egemen sınıfların demokratik açılımlara şiddetle direnmesine neden olmaktadır.⁶

Azgelişmiş ülkelerin dünya ekonomisi ile çevresel biçimde eklemlenmesinin bir başka özelliği ekonominin iç bütünlüğünün sağlanamamış olmasıdır. Üretim ile dolaşım arasındaki çevrimin uluslararası düzlemde tamamlanması artık değer yerel sermaye ile yabancı sermaye arasında paylaşılmasına yol açmaktadır. Ulusaşırı sermayenin azgelişmiş ülkelerde sahip olduğu bu özel konum nedeniyle bu ülkeler sürekli olarak gelişmiş ülkelere kaynak aktarımı yapmak durumunda kalmaktadırlar. Bu özellik, azgelişmiş ülkelerde ekonomik gelişmeye paralel olarak toplumun çeşitli kesimlerinin refahının artırılmamasının nedenleri arasında yer almaktadır. Diğer yandan, ulusaşırı sermayenin azgelişmiş ülkelerdeki varlığının bu ülkelere dışarıdan egemen olma biçiminde değil, yerli egemen sınıflarla ittifak içinde iktidar bloğuna dahil olarak temsil edilme biçiminde gerçekleştiği ve etkilerinin içselleştirildiği de vurgulanmalıdır.⁷

Azgelişmiş ülkelerin diğer bir özelliği, dünya ekonomisine tabii bir biçimde eklemlenmiş olmaları nedeniyle dünya ekonomisindeki krizlerden daha ağır etkilenmeleridir (Therborn, 1989: 56; Mandel, 1995). Dünya ekonomisindeki krizler bu ülkeleri ağır ekonomik programlar uygulamaya zorlamakta, IMF, Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlarca gündeme getirilen programların dışına çıkamamalarına yol açmaktadır. Sürekli dış açık veren ekonomik yapıları, bu ülkelerin sürekli borç bunalımı içinde olmalarına ve borçluluk ilişkisi üzerinden bir bağımlılık ilişkisine tabi olmalarına yol açmaktadır (Petras, 2002a).

Azgelişmiş ülkelerin sayılan bu özellikleri, bu ülkelerde egemen sınıfların manevra alanını daraltmakta, egemen sınıfların alt sınıflara ekonomik ödünler verebilme olanaklarını sınırlamaktadır. İç pazarın üst ve orta sınıflara ağırlık tanınması, alt sınıfların tüketim düzeyinin sürekli olarak bastırılması, gelir dağılımındaki büyük uçurumlar, çalışma koşullarının kötülüğü, işsizlik, yaşam düzeyinin düşüklüğü gibi etmenler azgelişmiş ülkelerde sınıfsal uçurumları ve toplumsal gerilimleri sürekli olarak gündemde tutmaktadır.⁸ Dolayısıyla, azgelişmiş ülkelerde egemen sınıfların alt sınıfların istemlerine çeşitli ekonomik ve sosyal politikalarla yanıt üreterek onlar üzerindeki hegemonyasını genişletebilme

6 Poulantzas (1981), Lipietz (1988; 1993), Arın (1986) aralarında bazı ayrımlar bulunmakla beraber bu noktaya dikkat çekmektedirler.

7 Bu noktaya bazı farklarla dikkat çeken çalışmalar için bkz. Poulantzas (1981), Arın (1986), Gülalp (1993), Mandel (1995), Lipietz (1993).

8 Amin (1992), Lipietz (1988), Gülalp (1993) ve Timur (2000: 71-95, 283-349) bazı kuramsal farklılıklarla bu noktaya dikkat çekmektedirler.

9 Aralarında bazı ayrımlar bulunmakla birlikte Arın (1986), Lipietz (1993), Erçan (1996) ve Mandel (1995) buna dikkat çekerler.

olanağı oldukça sınırlıdır. Bu durum, alt sınıfların istemlerinin içerilerek siyasal süreçlere katılmasının değil, depolitize edilerek siyasal süreçlerden dışlanması daha baskın bir özellik olarak ortaya çıkmasına yol açmaktadır. Kanımca, az gelişmiş ülkelerde demokrasinin genellikle “çoğulcu” bir nitelik taşımasını ve istikrarsız oluşunu açıklayan temel sorun da budur.

Bu özellikleri az gelişmiş ülkelere genellemek olanaklı olmakla beraber, unutulmaması gereken önemli bir nokta az gelişmiş ülkelerin kendi içlerinde büyük farklılaşmalar bulunması ve bunların toplumsal ve sınıfsal yapıları, devletin rolü ve biçimi konusunda göz ardı edilmemesi gereken ayrımların varlığıdır. Sömürgecilik çağında uluslararası işbölümüne tarımsal ürünler ve hammadde ihraç edip, sınai mamuller ithal ederek eklemleme özelliği taşıyan az gelişmiş ülkeler, özellikle İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra farklılaşmaya başlamışlardır. Az gelişmiş ülkelere bazıları ithal ikameci sanayileşme politikalarına yönelerek sanayileşmeye girişirken toplumsal yapıları da önemli oranda değişim geçirmiştir. Dünya ekonomisinde 1960'ların sonlarında ve 1970'lerde yaşanan krizle birlikte ise bu ülkelerde iç pazara dönük sanayilerin yanı sıra ihracata dönük sanayilerin de kurulmaya başlandığı görülmektedir. Kısacası, 1970'lerden günümüze gelen süreçte az gelişmiş ülkeleri kabaca üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutmak olanaklıdır. Bir yanda hâlâ ihracata dönük geleneksel ekonomik yapıya sahip olan ülkeler, ikinci olarak ihracata dönük sanayileşmeye girişen ülkeler, üçüncü olarak da iç pazara dönük sanayilerle ihracata dönük sanayilerin bir arada olduğu ülkeler. Bu ülke gruplarının her birinde gerek ekonomik yapı ve sınıfsal şekillenmeler, gerekse devletin rolü ve biçimi önemli farklılıklar taşımaktadır. Dolayısı ile, bu ülkelerin özgüllüklerini göz ardı eden genellemeler her zaman açıklayıcı olamamaktadır.⁹

III. Az gelişmiş Ülkelerde

Demokratikleşme Süreçleri

Gelişmiş ülkelerde genel ve eşit oy hakkına dayalı liberal demokrasiler 19. yüzyıl sonlarında kurulmaya başlandı. Bu modelin yayılması I. Dünya Savaşı sonrasında, istikrar kazanarak egemen yönetim biçimi haline gelişi de II. Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşti. Genel ve eşit oy hakkına dayalı liberal demokrasilerin az gelişmiş ülkelerde kurulmaya başlanması ise büyük ölçüde II. Dünya Savaşı sonrası dönemde gerçekleşti. Liberal demokrasilere sahip olmak II. Dünya Savaşı sonrası dönemde az gelişmiş

ülkelerde de önemli bir amaç durumuna geldi.

II. Dünya Savaşı sonrasında liberal demokrasinin yaygınlaşmasını sağlayan temel etmen savaştan Müttefiklerin galip çıkmasıydı. ABD liderliğindeki Müttefiklerle Almanya liderliğindeki Mihver devletleri arasındaki savaşın ideolojik cephede liberal demokrasi ile faşizm arasındaki bir savaş olarak yaşanması, savaştan Müttefiklerin galip çıkışıyla birlikte liberal demokrasinin dünyada egemen model olmasına yol açtı. Savaşın hemen sonrasında dünyada demokrasi rüzgarları esiyor, liberal demokrasi savaş sonrasında kurulmaya başlanan “yeni dünya düzeni” çerçevesinde evrensel bir siyasal model durumuna geliyordu. Yeni dünya düzeninin en önemli özelliklerinden biri, uluslararası güç dengelerinin tamamen değişmesiyle ABD’nin Batı bloğunun liderliğine yükselmesi ve SSCB’nin de savaştan güçlenerek çıkıp ikinci süper güç konumuna yükselmesidir. Bu yeni güç dengeleri Soğuk Savaş’ın da temelini oluşturuyordu. Yeni dünya düzeninin ikinci önemli özelliği, 1929 Bunalımı ile ortaya çıkan “içe kapanma” döneminin sona ererek dünya ekonomisinin yeni bir genişleme dönemine girmesiydi. Üçüncü olarak, bu dönemde klasik sömürgeciliğin sona erip sömürgelerin “bağımsız” siyasal yönetimlere kavuşması azgelişmiş ülkeler açısından önemli bir gelişmeydi. Bu üç temel değişim, azgelişmiş ülkelerin egemen sınıflarını hem güvenlik kaygısıyla hem de yabancı sermayeye dayalı gelişme istekleriyle ABD liderliğindeki Batı bloğuna yaklaştırdı. Azgelişmiş ülkeler hem ABD kaynaklı yabancı sermaye ile ortaklıklarını geliştirmek, hem de ABD’nin güvenlik şemsiyesinden yararlanmak istiyordu. Bunun için Batı bloğu ile ilişkilerini geliştirme ve Batı’da egemen siyasal model olan liberal demokrasiyi ülkelerinde kurma yoluna gittiler. Zira, Batı bloğuna katılmanın en önemli göstergesinin Batı tipi bir siyasal rejime sahip olmak olduğu düşünülüyordu.

Bu dönemde liberal demokrasi savaştan yenik çıkan Almanya, İtalya, Japonya gibi ülkelere doğrudan Müttefikler eliyle empoze edilirken, pek çok azgelişmiş ülkede de liberal demokrasilerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Türkiye, Yunanistan, İsrail, Brezilya, Arjantin, Uruguay, Kolombiya, Hindistan, Pakistan, Filipinler gibi ülkelerde savaş biter bitmez ardı ardına demokrasiye geçildi. Bu demokrasi dalgasına katılan üçüncü bir grup ise sömürgelerin tasfiyesi ile kurulmaya başlanan yeni devletler arasından çıktı. Bu ülkelerden bazılarında demokrasi çok kısa bir süre içinde yıkılırken, bazılarında belirli bir süre yaşayabildiği görüldü (Huntington, 1996; Therborn, 1989).

Bu dönemde az gelişmiş ülkelerde kurulan demokrasilerin önemli bir özelliği—Therborn’un (1989: 75-76) gelişmiş ülkeler bağlamında dikkat çektiği üzere—geçmişte alt sınıflara siyasal hakların tanınmaması yoluyla uygulanan sınıfsal kısıtlamaların demokrasiye geçişle birlikte daha çok “siyasal yasaklar” yoluyla uygulanmaya başlanmasıdır. Siyasal yasaklara maruz kalanlar daha çok işçi sınıfı partileri olurken, kurulan demokrasilerin en önemli özelliği oldukça “kısıtlı” kalmalarıdır. Geniş toplumsal yığınların siyasal süreçlere katılımının kontrol altında yürütülmeyle çalışıldığı bu kısıtlı demokrasiler çoğu durumda iki partili sisteme dayanıyor, iki partili sistem eliyle alt sınıfların istemlerinin parlamenter süreçlere kanalize edilmesi sağlanıyordu.

Yeni demokrasilerin ikinci önemli özelliği, yerleşik partilerin kitlelerin desteğini sağlamaya ve siyasal süreçlere katılımını yönlendirmeye çalışırken “seçkinci” ideolojilerden uzaklaşıp “popülist” ideolojiler geliştirmeye başlamalarıdır (Laclau, 1998: 191-215). Özellikle işçileşme düzeyinin düşük olduğu ülkelerde küçük mülk sahiplerine ve diğer alt sınıflara seslenme biçimleri geliştirilirken, “anti-elitist”, “anti-tekelleştirme” temalarının öne çıktığı ve hegemonyanın bu yolla kurulmaya çalışıldığı görülmüyordu. İthal ikameci kalkınma politikalarının egemen olması ve “ulusal kalkınma” gibi çok önemli bir temanın da başat duruma gelmesiyle birlikte, bu ülkelerde yaygın bir “popülizm” yanılması ortaya çıkacaktır.

Bir başka önemli özellik, genel ve eşit oy hakkının kurulduğu çoğu yerde olduğu gibi, demokratikleşmenin bürokrasinin ve yeni kontrol biçimlerinin geliştirilmeye başlanmasıyla paralel yürümesidir. Liberal demokrasilerin kurulduğu her yerde bürokrasinin büyüyüp yeni kontrol biçimlerinin geliştiği görülmektedir. II. Dünya Savaşı sonrası dönemde, bu, daha çok “ulusal güvenlik doktrini”nin yaygınlaşmasıyla gerçekleşti.

Yeni demokrasilerin dördüncü önemli özelliği dünya ekonomisinde hızlı bir genişleme dönemine rastlamalarından kaynaklanır. Özellikle 1950’lerin ikinci yarısından itibaren ithal ikameci kalkınma modelinin yürürlüğe konduğu ülkelerde hızlı bir gelişme yaşandı. Bu durum, az gelişmiş ülke demokrasilerinde, gelişmiş ülkelerle kıyaslanamasa da sosyal haklar alanında da bazı gelişmeler yaşanmasına olanak sağladı. Ancak unutulmaması gereken önemli bir özellik, az gelişmiş ülkelerde iç tüketimin daha çok üst ve orta sınıflara dayanmasıdır. Bu ülkelerde alt sınıflara yönelik yeniden bölüştürmecî politikalar hiçbir zaman gelişmiş

ülkelerdeki refah devleti düzeyine erişmemiştir. İkinci olarak, emek piyasasının katmanlı yapısı sosyal ve siyasal hakların genelleşmesini engellemiş (Arın, 1997; Lipietz, 1988), sosyal haklardan yararlanma olanaklarının *klientelist* ilişkilere tabi kılınması da alt sınıflar üzerindeki hegemonyanın kurulmasının yaygın bir biçimini oluşturmuştur. Üçüncü olarak, yeniden bölüşüm politikalarının ekonomik büyümeden önemli oranda etkilendiği, ekonomik büyüme dönemlerinde genişleyip, daralma dönemlerinde ise zayıfladığı gözlenmektedir (Arın, 1997).¹⁰ Dördüncü olarak, alt sınıfların hareketlenerek taleplerini dile getirmeye başlaması toplumsal desteklerini koruma güdüsü ile hareket eden yerleşik partileri bu taleplere belirli bir oranda yanıt vermeye yöneltmiştir. Rekabet halindeki yerleşik partilerin alt sınıfların desteğini sağlama çabasına girmeleri, alt sınıflara yönelik bazı ekonomik ve sosyal politikaların geliştirilmesinde ve demokratik açılımın genişlemesinde önemli bir etken olmuştur (Laclau, 1998: 188-189).

Yeniden bölüşüm politikalarının kısıtlı olmakla beraber belirli bir uygulama alanı bulması azgelişmiş ülke demokrasilerinde de “çıkar grupları”na dayalı “çoğulcu demokrasi” anlayışının kısmen de olsa hayata geçmesine olanak sağladı. Dolayısıyla, bu dönemde “çoğulculuk”tan anlaşılan daha çok “çıkar grupları”nın istemlerinin devlet politikalarına yansması ve sosyal hakların genişlemesi idi. Ancak, alt sınıfların özerk bir siyasal hareket olarak gelişmesinin önlenmesi ve istemlerinin yönlendirilebilir durumda tutulması bu rejimlerin önemli bir özelliğidir. Yerleşik partiler, alt sınıfların kontrol edilemeyen hareketlerine karşı ciddi bir direnç göstermişlerdir.

İthal ikameci kalkınma stratejisinin egemen olduğu bu döneme ilişkin yazında üzerinde durulmasında yarar görülen bazı önemli kuramsal sorunlar bulunmaktadır. Dikkat çeken önemli bir sorun, ithal ikameci politikalarla yeniden bölüşüm politikalarının özdeşleştirilmesi ve bu yolla yeniden bölüşüm politikalarının bütün bir döneme genellenmesidir. Oysa, ithal ikameci politikaların uygulandığı bu dönemde ekonomik gelişmenin sık sık tıkanıdığı ve alt sınıfların gelir düzeyini önemli oranda düşüren ekonomik önlemlerin sıklıkla uygulandığı bilinmektedir. Dolayısıyla, yeniden bölüşümcü politikaların ithal ikameci kalkınma stratejisi ile özdeşleştirilmesi ve ithal ikameci dönemin bütününe genellenmesi doğru değildir. İkinci önemli sorun, “devlet biçimi” ile “siyasal rejim biçimi” arasında ayırım yapılmamasından kaynaklanmaktadır. Bu ayırımın yapılmaması, ithal ikameci dö-

10 Tülay Arın, azgelişmiş ülkelerdeki sosyal politika rejimlerini “dolaylı-minimalist refah devleti” olarak niteler (1997).

11 Türkiye bağlamında yapılan bir değerlendirme için bkz. Tüney (2002).

nemde yaygınlaşan “müdahaleci devlet” ile “liberal demokrasi”nin özdeşleştirilmesi hatasına yol açmaktadır. Oysa, pek çok ülkede ithal ikameci politikaların uygulandığı ve devletin ekonomiye yönelik müdahalelerinin büyük oranda genişlediği dönemde liberal demokrasi ya hiç bulunmamış ya da kesintiye uğramıştır (Boron, 1985; Munck, 1985; Yalman, 1985). Dolayısıyla, ithal ikameci politikalarla liberal demokrasi arasında bire bir neden sonuç ilişkisi kurmak da doğru olmayacaktır.

Az gelişmiş ülkelerde II. Dünya Savaşı sonrasında başlayan demokratikleşme dalgası 1960’ların ikinci yarısından itibaren tersine dönmeye başlamıştır. Bu dönemde artık çoğu az gelişmiş ülkede liberal demokrasilerin yıkılıp yerlerine otoriter rejimlerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. Otoriter rejimlerin kurulmaya başlanmasına yol açan temel gelişme çoğu durumda ithal ikameci kalkınma stratejisinin tıkanmasıyla başlayan ekonomik krizin bu ülkelerde hegemonya krizlerine yol açmasıdır. Ancak ekonomik krizle siyasal kriz arasındaki ilişkide unutulmaması gereken önemli bir özellik, siyasal rejim değişikliklerine yol açan gelişmenin ekonomik krizin doğrudan bir sonucu olmaktan çok, siyasal rejimin ekonomik kriz nedeniyle yükselen toplumsal hoşnutsuzlukları kontrol altında tutabilecek ve yeniden yapılanmayı sağlayacak esnekliği göstermektteki başarısızlığıdır. Zira, ekonomik krizin gündeme getirdiği yeniden yapılanmayı liberal demokrasi içinde kalarak başarabilen ülkeler de bulunmaktadır. Özellikle gelişmiş ülkeler gerek ekonomik krizin toplumsal sonuçlarını yumuşatabilecek olanaklara sahip olmaları, gerekse siyasal rejimin toplumsal hoşnutsuzlukları kontrol altında tutmakta gösterdiği esneklik sayesinde, yeniden yapılanmayı liberal demokrasi çerçevesinde gerçekleştirmeyi başarabilmişlerdir. Siyasal rejim değişiklikleri konusunda ikinci önemli nokta, liberal demokrasilerin krize girmesinin yalnızca yerleşik partilerin temsil krizine girmesi ve radikal hareketlerin güçlenmesinden kaynaklanmadığıdır. Çoğu durumda, toplumsal taleplerin sendikal vb. örgütlenmeler aracılığıyla dile getirilebilmesi ve yerleşik partiler arasında toplumsal desteklerini kaybetmeme kaygısıyla süren rekabet nedeniyle, uluslararası ve yerli sermayenin ekonomik krize karşı benimsediği yeniden yapılanma programını uygulamakta başarı gösterilememesi de önemlidir. Bu durum, siyasal temsil sorunu yaşayan egemen sınıfları otoriter rejim seçeneğine yönelten en önemli etkenlerden biridir.¹¹

İthal ikameci kalkınma stratejisinin 1960’ların ikinci yarısın-

dan itibaren krize girmeye başlamasından olumsuz etkilenen azgelişmiş ülkeler, 1973-74 dünya ekonomik krizinden daha da ağır etkilendiler. Azgelişmiş ülkelerin pek çoğu 1973-74 dünya ekonomik krizine otoriter yönetimler altında girerken, bazılarında demokratik rejimler hâlâ ayakta duruyordu. Dünya ekonomik krizinin özellikle petrol ihraç etmeyen azgelişmiş ülkeleri çok ağır bir biçimde etkilemesi ve egemen sınıflar açısından ekonomik yeniden yapılanma programının kaçınılmaz hale gelmesi, bu ülkelerin siyasal rejimleri üzerinde yeni basınçlar doğurdu. Demokrasi ile yönetilen ülkelerde demokrasiyi krize sokan bu gelişme, otoriter yönetimler altındaki ülkelerde de “diktatörlüklerin krizi”ne yol açtı.¹²

Çoğu azgelişmiş ülkede ithal ikameci politikalarından çıkış ve neoliberal yeniden yapılanma, otoriter yönetimler eliyle gerçekleştirildi. Otoriter yönetimler eliyle uygulanan ekonomik politikalar, temelde ekonominin dışı açılmasını ve yeni uluslararası işbölümüne uyumlu bir biçime dönüştürülmesini sağlamaya dönüktü. Bu dönüşüm alt sınıfların baskılanmasını ve sosyal hakların önemli oranda aşındırılmasını gündeme getirdi. Neoliberal politikaların egemen kılınıp sosyal hakların aşındırılması süreci ise çoğu durumda demokrasinin ya ortadan kaldırılması ya da önemli oranda geriletilmesi yoluyla sağlandı. Zira, neoliberal politikaların uygulamaya geçirilmesi esasen sermayenin ve sınıf ilişkilerinin yeniden yapılanması anlamına geliyordu ve bunun için de sınıfsal güç dengelerinde keskin bir değişim gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Otoriter yönetimlerin gündeme gelişinin temel nedeni de buydu (Gülalp, 1993).¹³ Otoriter yönetimler bu misyonu “düzen ve istikrarı sağlama” gerekçesiyle meşrulaştırdı. Zira, ekonomik krizin yarattığı toplumsal hoşnutsuzluklar liberal demokrasiler tarafından özümsememiş, parlamenter siyaset yozlaşırken toplumsal çatışmalar tırmanmış, çoğu ülkede radikal akımlar da güçlenmişti. Otoriter yönetimler böylesi bir ortamda “ulusal güvenlik doktrini” çerçevesinde “düzen ve istikrarı kurmak” üzere başa geçmişti (Huntington, 1996). Zaten, otoriter yönetimlerin kendilerinden sonraki rejimlere devrettiği en önemli miras da emeğin siyasal yaşamdaki ağırlığının ortadan kaldırılması oldu (Gülalp, 1985; 1993).¹⁴

Ancak, ekonomik krize çözüm üretilememesi ve neoliberal politikalar bir süre sonra otoriter rejimlerin toplumsal desteğinin erimesine yol açıyordu. Pek çok ülkede bir yandan toplumsal hoşnutsuzluklar açık muhalefete dönüşmeye başlar, bir yandan

12 Portekiz, İspanya ve Yunanistan’da diktatörlüklerin sona erip demokrasilerin kuruluşu süreci üzerine bir analiz için bkz. Polulanzas (1981).

13 Ancak, azgelişmiş ülkeler arasında uluslararası işbölümüne katılma biçimi, sınıf şekillenmeleri ve devletin rolü ve biçimi konusunda önemli ayrımlar bulunduğuna ilişkin uyarı burada da akılda tutulmalıdır. Bu ayrımların göz önünde bulundurulması, yeniden yapılanma sürecinin bütün ülkelerde aynı sonucu verdiği düşüncesine karşı uyarıcı olacaktır.

14 Otoriter yönetimlerle ilgili literatürde de tıpkı “popülizm”in bir devlet biçimi olarak kavramlaştırılmasında olduğu gibi benzer yöntem sorunları bulunmaktadır. Nitekim, Guillermo O’Donnell’in (1985) “bürokratik otoriter devlet” kavramı, otoriter yönetimlerin “ithal ikamesinin derinleşme aşamasına uygun düşen devlet biçimi” olarak nitelenmesi nedeniyle devlet biçimi ile siyasal rejim biçimi arasında da ayırım yapılmasına yol açar. İkinci olarak, Brezilya örneğinden yola çıkılarak geliştirilen bu “devlet biçimi” bazı önemli farklılıklara sahip başka azgelişmiş ülkelerle tam olarak örtüşmez. Örneğin Türkiye

gibi ithal ikamesinin derinleşme safhasına geçilemeyen ülkelerdeki otoriter yönetimleri bu kavramı kullanarak analiz etmek olanaklı değildir. Nitekim, Türkiye'nin geçirdiği dönüşüme ilişkin yaygın bir yanlış, ithal ikameci sanayilerde yoğunlaşan tekelci sermayenin dışa açılma sürecinde ihracata dönük üretime geçişinin ileri sürülmesidir. Oysa, Türkiye'nin bu aşamaya ancak 1990'ların sonlarında geçebildiği bilinmektedir. Otoriter yönetimler konusunda bkz. Boron (1985), O'Donnell (1985), Oppenheimer ve Canning (1983), Polantz (1981), Yalman (1985), Gülalp (1985, 1993).

üst ve orta sınıflarda yeni arayışlar ortaya çıkarken, diğer yandan da ordu içinde politikleşme eğilimleri baş gösteriyordu. Bu durumda, otoriter yönetimler için çıkış yolu genellikle demokrasiye dönüş olmuştur. Bu aşamaya gelindiğinde zaten otoriter yönetimler alt sınıfları depolitize ederek yeni bir hegemonyanın kuruluş koşullarını da sağlamış görünüyordu. Dolayısıyla demokrasiye son verilmesinin en önemli nedeninin ortadan kalktığı koşullarda demokrasiye dönüşün önünde de bir engel kalmıyordu.

Az gelişmiş ülkelerde demokrasiye dönüş dalgası asıl olarak 1980'lerin başlarında hızlanmaya başlamıştır. Demokrasiye dönüş çoğu durumda ordunun kontrolü altında gerçekleşirken, ordunun demokrasiye döndükten sonra rejimin bir tür bekçiliğini yapmaya devam etmesi, bunun için de bazı anayasal kurumlar oluşturulması genel bir özelliktir. Bir başka deyişle, ulusal güvenlik doktrini demokrasiye döndükten sonra da geçerliliğini sürdürmektedir. Demokrasiye dönüş süreci çoğu durumda muhafazakar politikacılarla askerler arasındaki bir uzlaşmaya dayanmıştır. Askerler çoğu durumda, rejim içindeki ağırlıklı yerlerinin korunması amacıyla muhafazakar politikacılardan anayasal güvenceler elde etmekte güçlük çekmemişler, "istikrar"ın bozulması durumunda yönetimi tekrar ele almaktan kaçınmayacaklarını göstermişlerdir (Herman-Petras, 1985; Savran, 1985; Gills vd., 1994).

Demokrasiye geçişin bir başka temel özelliği, yeni demokrasilerin oldukça "kısıtlı" oluşudur. Özellikle sol partiler ve sendikal haklar üzerinde ağır kısıtlamalar ya da yasaklar korunmuştur. İnsan hakları ihlalleri ise askeri yönetim dönemine göre ancak bir ölçüde iyileşmiştir. Çoğu durumda demokrasinin en temel biçimsel özelliklerinde bile önemli eksikler söz konusu olmuştur. Birçok örnekte, kurucu meclislerin ve anayasa komisyonlarının doğrudan askeri yönetim tarafından atanması, ismarlama muhalefet partileri kurdurulması, bu partilerin programının, yöneticilerinin ve propaganda faaliyetlerinin doğrudan dikte edilmesi, muvazaa biçiminde seçimler, seçim kampanyaları üzerinde kısıtlamalar, seçim harcamalarında adaletsizlik, seçim sürecinin sıkı yönetim altında gerçekleşmesi, seçim hileleri, basın üzerinde koyu bir sansür, seçilmiş meclise askeri yönetimce üye atanması, oy sayısı ile milletvekili sayısı arasında büyük dengesizlikler doğuran seçim yöntemleri gibi uygulamalar bu dönemde sıklıkla görülmüştür (Herman-Petras, 1985; Yetiş, 1997: 37-40). Sonuçta, demokrasiye dönüş süreci pek çok ülkede gerçek bir demokratik açılım sağlamaktan uzak kalmış, kurulan demokrasiler oldukça "kısıtlı" ol-

muştur. Çoğu durumda, yeni rejimlerde yürütmeyi yasamaya karşı, askeri bürokrasiyi seçilmiş yönetime karşı, sermayeyi emeğe karşı güçlendirecek önlemler alınmıştır. Yönetimde etkinlik ve istikrar sağlamak gerekçesiyle başkanlık sisteminin kurulması da pek çok örnekte tek adam yönetimlerine yol açmıştır. Nitekim, Gills ve arkadaşlarının yeni rejimleri “düşük yoğunluklu demokrasi” olarak adlandırmaları oldukça anlamlıdır (1994).

1980’lerde demokrasiye geçişin ekonomik durgunluk ve neoliberal politikaların tartışmasız egemenliğinde gerçekleşmiş olması yeni demokrasiler üzerindeki en önemli baskı unsuru olarak işlev görmüştür. Seçimle gelen iktidarlar toplumsal istemlere yanıt veren ekonomik ve sosyal politikalar geliştirme olanağına sahip olamamışlar, otoriter yönetimlerce uygulanan ekonomik politikaların sürdürücüsü olmanın dışına çıkamamışlardır. “Ekonomik sıkıntıların geçici olduğuna” ve “yapısal uyumun sağlanmasından sonra durumun düzeleceğine” ilişkin vaatlerin bütünüyle karşılıksız kalmasıyla birlikte demokrasiye dönüş oldukça kısıtlı kalmış, siyasal ve sosyal haklar konusunda açılımlar sağlayan bir demokratikleşme süreci hiçbir ülkede gerçekleşmemiştir. Hatta, sosyal demokrat partilerin iktidarı da hiçbir ülkede bu genel eğilimin dışına çıkmamıştır. Bu durum, yeni rejimlerin toplumsal desteğini önemli ölçüde kısıtlamış, çoğu durumda siyasal partiler açısından temsil krizine yol açmıştır. Dolayısıyla, 1980’lerin sonlarına gelindiğinde rejimlerin kırılabilirliği ve siyasal kargaşa tehlikesinin varlığı bu ülkeler için genel bir özellik olmuştur (Gills vd. 1994).

IV. Yeni Demokrasi Dalgası

Dünya 1990’lara sosyalist bloğun yıkılmasıyla girdi. Sosyalist bloğun yıkılışının azgelişmiş ülkeleri de etkileyen önemli sonuçları oldu. Sosyalist bloğun yıkılışıyla kapitalizmin mutlak egemenliğinin ilan edilmesine paralel olarak liberal demokrasi de egemen siyasal model durumuna geliyordu. Bu dönemde bütün dünyaya yeni bir “demokrasi dalgası” hakim oldu. Bu dalgayla pek çok ülke demokrasiye geçerken, demokrasiye 1980’lerin başlarında geçilen ve “kısıtlı” demokrasiler kurulan ülkelerde ise yeni bir demokratik açılım yaşanacağı izlenimi doğdu¹⁵. Ne var ki yaşananlar aslında bu “iyimserlik dalgası”nı haklı çıkaracak kadar umut verici olmayacaktır.

Azgelişmiş ülkelerde bir yandan dünyada esen demokrasi rüzgarlarının etkileri yayılırken, bir yandan da neoliberal politikalar altında süren “güdümlü” demokrasilerin tıkanmaya başla-

15 Demokratikleşme süreci konusunda liberal perspektiften yapılan değerlendirmeler için Diamond ve Plattner’a (1994; 1995), yeni sağın demokrasi anlayışının eleştirisi için de Muffe’a (1985) bakılabilir.

16 Azgelişmiş ülkelerin dışa açılma süreçlerinin “ticaret yoluyla bütünleşme” ve “finansal yolla bütünleşme” ayrımıyla dönemeleştirilmesi için bkz. Oyan (1999), Yalman ve Bedirhanoglu (2002).

dığı görülmekteydi. 1980’lerde dünya ekonomisiyle “ticaret yoluyla” bütünleşerek dışa açılan azgelişmiş ülkeler¹⁶, ekonomik büyümenin sağlanamamasının ve toplumsal beklentilerin karşılanamamasının yarattığı bir tıkanıklıkla karşı karşıya kalmışlardı. Bu durum, aynı zamanda, liberalizasyon sürecinin ilerletilmesi için gerekli siyasi iradenin oluşturulmasının önündeki en önemli engeli oluşturuyordu.

Bu tıkanıklığın aşılıp neoliberal yeniden yapılanma sürecinin ilerletilmesi 1990’larda estirilen yeni demokrasi dalgası ile mümkün oldu. Yeni demokrasi dalgası iki ana unsurdan oluşuyordu: Bir yandan başta “finansal liberalizasyon” olmak üzere neoliberal yeniden yapılandırma süreci ilerletilirken, bir yandan da ekonomik liberalizmin siyasal liberalizmle tamamlanmasını vaat eden bir demokratikleşme projesi gündeme getiriliyordu. Bu süreçte, bir yandan ekonomik sorunların sorumlusu olarak devletin ekonomiye müdahaleleri gösterilir ve sorunlar neoliberal yeniden yapılanmanın yeterince başarıyla gerçekleştirilememesiyle açıklanırken, bir yandan da neoliberalizmin zayıflayan toplumsal desteği neoliberal ekonomik politikalarla liberal demokrasiyi özdeşleştirmek yoluyla tazelenmeye çalışılıyordu (Yalman ve Bedirhanoglu, 2002). IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin azgelişmiş ülkelere yazdığı reçetelerde de büyük ağırlık kazanan yeni demokrasi projesinde “hukuk devleti”, “insan hakları”, “hesap verebilir yönetim”, “yolsuzlukların önlenmesi”, “şeffaflık”, “katılımcı yönetim anlayışı”, “sivil toplum örgütlerinin güçlendirilmesi”, “yerindenlik” gibi ilkeler öne çıkıyor, liberal demokrasinin bu tür temaları neoliberal ekonomi politikalarıyla organik bağ içinde yeniden tanımlanıyordu (Güler, 2003). Özellikle devletin ekonomiye yönelik müdahalelerinin azaltılmasının devletin demokratikleşmesinin ve “sivil toplumun güçlendirilmesinin” önemli bir koşulu olarak sunulması, neoliberal ekonomi politikalarının liberal demokrasinin olmazsa olmaz koşulu olarak gösterilebilmesinde etkili oluyordu.

Bu ideolojik dönüşüm, 1970-80’lerde daha çok otoriter rejimler ve muhafazakar yönetimlerle yürürlüğe konan neoliberal politikaların, 1990’larda demokratik bir açılımla birlikte yürütüleceği izlenimini doğuruyordu. Ancak, katılımı artırmayı vaat eden demokrasi retoriğine paralel olarak teknokratik mekanizmaların güçlendirildiği görüldü. 1990’larda azgelişmiş ülkelerde neoliberal politikaların hayata geçirilmesinde IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası örgütlerin “yönlendiriciliği” daha da

belirgin duruma geldi. Ekonomik ve toplumsal sorunların “teknik” bir bakış açısıyla ele alınması gerektiğini ileri süren görüşlerin egemenliğinde Merkez Bankası özerkliği, üst kurullar gibi “teknokratik” mekanizmalar büyük ağırlık kazandı (Burnham, 2003). Gerçekte bu yeni bir “otoriterleşme” biçimiydi (Yılmaz, 2003: 86-87). Nitekim neoliberal reformların gerçekleştirilme biçiminin son derece “tepeden” olması bile demokratikleşme retoriğinin içinin ne kadar boş olduğunu göstermeye tek başına yeterliydi. Hukuk devletini geliştirip insan haklarını güçlendirmeyi, çevreye duyarlı politikaların egemen olmasını ve yoksulluğun önlenmesini vaat eden ve bu doğrultuda “sivil toplum örgütlerinin” (STK) katılımını öngören politikalar ise sürece damgasını vurabilmekten uzak “sembolik” adımlar olmanın ötesine geçemedi. Zaten “sivil toplum” daha çok “piyasa” ile bağlantılı olarak anlaşıldığı için, karar alma süreçlerine katılımı düşünülen STK’lar da daha çok sermaye örgütleri oldu. Ekonomik liberalizmin siyasal liberalizmle tamamlanmasını sağlayarak demokratik bir açılım gerçekleştirmeyi vaat eden bu süreç gerçekte, ekonomik liberalizmin meşrulaştırılmasını ve daha özelden de ekonomik liberalizme karşı oluşan toplumsal tepkilerin etkisizleştirilmesini sağladı. STK’ların katılımını artıran “yönetişim” mekanizmasının yaygınlaştırılması da katılımcı bir demokrasi doğrultusunda atılan bir adım olmaktan çok, neoliberal politikalara yönelik toplumsal tepkilere öncülük etmesi olası grupları sürece katarak içermeyi, böylece iyice artan toplumsal hoşnutsuzlukların örgütlü muhalefete dönüşmesini önlemeyi hedefledi. Bu biçimiyle, yönetim mekanizması ve STK’ların katılımı, neoliberal politikalara yönelik muhalefetin bölünmesini ve siyasal hayatta ağırlık taşıyan toplumsal grupların neoliberal politikalara kazanılmasını sağladı (Petras, 2002a; Yetiş, 1997: 47-51; WALD, 2001; Zabcı, 2000; 2002).

Gerek yoksulluğun önlenmesi projelerinin çok “sembolik” bir uygulama olarak kalışı, gerekse STK’ların katılımının katılımcı bir demokrasiye yol açmaması, gelir dağılımındaki uçurumları azaltan yeniden bölüşüm politikalarının ve “çıkar grupları”nın “uzlaşma” sına dayalı çoğulcu bir demokrasinin gündemde olmadığını gösteriyordu. Gerçekleşen daha çok, yeni demokrasi dalgasının neoliberal hegemonyanın farklı bir tarzda ve yeniden kurulmasını sağlaması (Yetiş, 1997: 51), bunun için de yeni sağın “çoğulculuk” temelinde yeniden tanımlanması oldu (Zabcı, 2000). Ancak, bu “çoğulculuk” kesinlikle “çıkar gruplarının uzlaşmasını”

17 Türkçe'ye A. B. Kafaoglu tarafından kazandırılan önemli bir derleme günümüzde az gelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu koşulların anlaşılabilirliği açısından oldukça yararlıdır. Bkz. Kafaoglu (2000).

gündeme getiren bir tarzda değildi. 1990'larda az gelişmiş ülkelerde, sermayenin hegemonyasını çeşitli toplumsal kesimlerin istemlerini içeren politikalarla genişleten ve böylece neoliberal politikaların azalan toplumsal desteğini güçlendiren bir strateji değil, artan hoşnutsuzlukların muhalefete dönüşmesini önlemeyi hedefleyen bir strateji hayata geçiriliyordu. Bu strateji, başlangıçta finansal liberalizasyonun yarattığı geçici "bolluk" ortamının yol açtığı yanılsamalar sayesinde belirli bir toplumsal destek de sağlamış görünüyordu. Sermaye hareketlerinin serbestleştirilmesinin az gelişmiş ülkelerde geçici olarak döviz bolluğu yaratarak tüketim malları ithalatına dayalı yapay bir büyümeye yol açması ve bu sürecin yeni demokrasi projesi temelindeki ideolojik açımla birlikte yürümesi özellikle orta sınıflar üzerinde etkili oluyor, neoliberal politikalara bu kesimlerin desteği sağlanıyordu. Ancak, çeşitli ekonomik ve sosyal politikalarla toplumun en geniş kesimlerinin desteğinin alınmasını hedefleyen bir strateji bu geçici bolluk döneminde bile gündeme gelmedi. Yeniden bölüşümcü politikalar vaat ederek iktidara gelen partiler de farklı bir yol izlemedi. Gerçekleşen daha çok alternatif siyasal projelerin güçlenmesinin önlenmesine dönük politikaların egemen olmasıydı.

1990'ların sonlarına doğru az gelişmiş ülkelerin hemen tamamında büyük finansal krizler yaşandı ve toplumun büyük bölümü bu krizlerden ağır bir biçimde etkilendi.¹⁷ Başlangıçta orta sınıflar tarafından da belli ölçüde çekici bulunan neoliberal politikalar, bu krizlerin ardından yeniden toplumsal desteğini yitirmeye başladı. Bu koşullarda siyasal partiler açısından temsil krizi daha da artan bir sorun olarak gündeme geldi. Zira, manevra alanı iyice daralan iktidarların alternatif politikalar geliştiremeyişi ve toplumsal taleplere yanıt veren politikalarından uzaklaşması, toplumsal desteklerinin de hızla erimesine yol açıyordu (Gills vd., 1994; Petras, 2003a, 2003b). Toplumsal taleplere yanıt vermeyi hedefleyen yönetimler ise sermayenin ciddi bir direnişi ile karşılaşılıyordu (Petras, 2002b). Dolayısıyla, günümüzde az gelişmiş ülkelerde siyasal sistem açısından temsil krizi ciddi bir sorun olarak varlığını korumaktadır. Beklentilerin aksine, STK'lar ve yönetim mekanizması da bu sorunu hafifleten bir katkı sunabilmekten uzak kalmaktadır. Ancak, neoliberalizme karşı güçlü bir alternatifin günümüzde henüz ortaya konamamış olması, her krizden sonra liberalizasyon sürecini daha da ilerleten programların uygulamaya geçirilebilmesine olanak sağlamaya devam ediyor. Bu nedenle, 1990'ların demokrasi dalgasını sona erdiren bir

"ters dalga" henüz ortaya çıkmış değil. Otoriter yönetimlere kayış alternatifi yerine, toplumsal desteğini yitiren siyasal oluşumların seçim sürecinde devre dışı bırakılıp, neoliberal reform sürecinin yeni siyasal oluşumlar eliyle sürdürülmesi hâlâ geçerli bir alternatif olmayı sürdürüyor. Dolayısıyla, neoliberal politikaların siyasal meşruiyete sahip yönetimler eliyle sürdürülmesi sağlanabildiği sürece liberal demokrasilerin değerini koruyacağı anlaşılıyor (Petras, 2003b).

Sonuç

Bu çalışmada, azgelişmiş ülkelerde siyasal rejim sorunlarının tarihsel bir perspektifle ele alınması hedeflendi. Demokratikleşme sorununun tarihsel ve güncel boyutları üzerinde durulurken, azgelişmiş ülkelerde demokrasinin geleceğine ilişkin bazı kısıtlı öngörülerde de bulunulmaya çalışıldı.

Günümüzde liberal demokrasi ile neoliberal politikalar arasındaki çelişkilerden kaynaklanan sorunlar yakıcılığını korumaya devam ediyor. Neoliberal politikaların mantıki sonuçlarına vardırılmasını öngören süreç, toplumsal kutuplaşmayı artırıp hoşnutsuzlukları yaygınlaştırdığı ölçüde liberal demokrasilerin geleceğine ilişkin kaygı ve kuşkuları da gündemde tutuyor. İçinden geçtiğimiz süreçte azgelişmiş ülkelerin içinde bulunduğu koşullar, demokrasinin sağlam temeller üzerinde bulunmadığını, yaşamını son derece kırılgan bir zeminde sürdürdüğünü gösteriyor.

Günümüzde "demokratik değerler" açısından önemli bir sorun olarak görülen "toplumun geniş kesimlerinin siyasal süreçlerden dışlanması", "yurttaşların siyasete olan ilgisinin azalması", "katılımın düşmesi", "siyasetin uzmanlık gerektiren teknik bir faaliyete dönüşmesi", "medyanın tek yanlı yayınlarının toplumsal sorunların özgürce tartışılabilmesini engellemesi" gibi eğilimler, azgelişmiş ülkelerde neoliberal politikaların egemenliğini korumasının temel koşulu olarak ortaya çıkmaktadır. Bir başka deyişle, neoliberal politikalar egemenliğini sürdürdüğü müddetçe azgelişmiş ülkelerde meşruluğunu "demokratik değerler" den alan "çoğulcu" bir demokrasi anlayışının yaşama geçmesi olasılığı çok güçlü görünmemektedir.■

Genişletilmiş Kaynakça

- Amin, S. (1992) *Üçüncü Dünyada Demokrasi ve Sosyalizm*, çev. F. Başkaya ve O. Etiman, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Vakfı.
- Anderson, P. (1988) *Gramsci: Hegemonya, Doğu/Batı Sorunu ve Strateji*, çev. T. Günersel, İstanbul: Alan.
- Arın, T. (1986) “Kapitalist Düzenleme, Birikim Rejimi ve Kriz (II): Azgelişmiş Kapitalizm ve Türkiye”, *11. Tez*, 3: 86-125.
- Arın, T. (1997) “Anayasal İktisat ve Refah Devleti”, *Ekonomide Durum*, 3-4: 41-106.
- Boratav, K. (1989) *1980’li Yıllarda Türkiye’de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm*, İstanbul: Gerçek.
- Boron, A. (1985) “Hobbes ile Friedman Arasında Latin Amerika’da Ekonomik Liberalizm ve Burjuva Despotizmi”, çev. G. Türk, *Dünün ve Bugünün Defterleri, Dünya Sorunları Dizisi*, 2: 9-37.
- Burnham, P. (2003) “Küreselleşme, Apolitikleştirme ve ‘Modern’ Ekonomi Yönetimi”, *Praksis*, 9: 163-182.
- Diamond, L. ve M. F. Plattner (der.) (1995) *Demokrasinin Küresel Yükselişi*, Ankara: Yetkin.
- Diamond, L. ve M. F. Plattner (der.) (1994) *Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi: Yeni Değerlendirmeler*, çev. E. Özbudun ve L. Köker, Ankara: TDV.
- Dinler, D. (2003) “Türkiye’de Güçlü Devlet Geleneği Tezinin Eleştirisi”, *Praksis*, 9: 17-54.
- Emrealp, S. (1984) *Azgelişmişlik ve Siyasal Yapılar*, Ankara: Birey ve Toplum.
- Ercan, F. (1996) *Gelişme Yazını Açısından Modernizm, Kapitalizm ve Azgelişmişlik*, İstanbul: Sarmal.
- Ergut, F. (1994) “Demokrasi Tarihinin Öznesi”, *Toplum ve Ekonomi*, 6: 205-222.
- Ergut, F. (1995) “Demokrasi, Politik Toplum ve Parti”, *Toplum ve Bilim*, 68: 87-103.
- Ersoy, M. (der.) (1992) *Emperyalizm, Gelişme ve Bağımlılık Üzerine*, Ankara: Verso.
- Ersoy, M. ve Ç. Keskinok (der.) (1984) *Üretim Tarzlarının Eklemlenmesi Üzerine*, Ankara: Birey ve Toplum.
- Friedman, M. (1988) *Kapitalizm ve Özgürlük*, çev. D. Erberk ve N. Himmetoğlu, İstanbul: Altın.
- Gills, B., J. Rocamora, R. Wilson (1994) “Düşük Yoğunluklu Demokrasi”, Amin, S., N. Chomsky, A. G. Frank (der.), *Düşük Yoğunluklu Demokrasi: Yeni Dünya Düzeni ve Yeni Politik Güçler* içinde, çev. A. Fethi, İstanbul: Alan.
- Gramsci, A. (1986) *Hapishane Defterleri (Seçmeler)*, Çev. K. Somer, İstanbul: Onur.
- Gülalp, H. (1985) “Üçüncü Dünyada Devlet ve Demokrasi”, *11. Tez*, 1: 70-81.
- Gülalp, H. (1993) *Kapitalizm, Sınıflar ve Devlet*, çev. O. Akinhay, A. Yılmaz, İstanbul: Belge.
- Güler, B. A. (2003) “Yönetişim: Tüm İktidar Sermayeye”, *Praksis*, 9: 93-116.
- Hall, S, B. Lumley ve G. McLennan (1985) *Siyaset ve İdeoloji: Gramsci*, Çev. S. Emrealp, Ankara: Birey ve Toplum.
- Herman, E. S. ve J. Petras (1985) “Latin Amerika’da ‘Canlanan Demokrasi’: Söylence ve Gerçek”, çev. M. Tunçay, *Yapıt*, 12: 70-85.
- Hodgson, G. (1988) *Sosyalizm ve Parlamenter Demokrasi*, 2. Basım, çev. A. Demirel, İstanbul: İletişim.
- Huntington, S. P. (1996) *Üçüncü Dalga: Yirminci Yüzyıl Sonunda Demokratlaşma*, çev. E. Özbudun, Ankara: Yetkin.
- Kafaoglu, A. B. (der.) (2000) *2000’li Yıllara Girerken Kapitalizm*, çev. A. B. Kafaoglu, İstanbul: Kaynak.

- Laclau, E. (1998) *İdeoloji ve Politika*, ikinci baskı, çev. H. Sarıca, İstanbul: Belge.
- Lipietz, A. (1988) “Dünya Çapında Fordizme Doğru”, çev. N. Çakır, Satlıgan ; N. ve S. Savran (der.), *Dünya Kapitalizminin Bunalımı* içinde, İstanbul: Alan.
- Lipietz, A. (1993) “Uluslararası İşbölümünde Yeni Eğilimler: Birikim Rejimleri ve Düzenleme Tarzları”, çev. B. Peker, *Toplum ve Bilim*, 56-61: 58-82.
- Macpherson, C. B. (1984) *Demokrasinin Gerçek Dünyası*, çev. L. Köker, Ankara: Birey ve Toplum.
- Mandel, E. (1995), “Yarı-Sömürge Ülkeler ve Yarı Sanayileşmiş Egemenlik Altındaki Ülkeler”, çev. N. Saraçoğlu, Mandel, E. ve A. G. Frank (der.) , *Ekonomik Kriz ve Azgelişmiş Ülkeler* içinde, İstanbul: Yazın, 55-86.
- Marshall, T. H. - T. Bottomore (2000) *Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar*, çev. A. Kaya, Ankara: Gündoğan.
- Mooers, C. (1997) *Burjuva Avrupa'nın Kuruluşu*, çev. B. S. Şener, Ankara: Dost.
- Moore Jr, B. (1989) *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Tarihsel Kaynakları*, çev. A. Şenel ve Ş. Tekeli, Ankara: Verso.
- Mouffe, C. (1985) “Demokrasi ve Yeni Sağ”, *Dünün ve Bugünün Defterleri, Dünya Sorunları Dizisi* içinde, 1: 65-83.
- Munck, R. (1985) “Bağımlı Toplumsal Oluşumlarda Siyasal Yapı ve Sermaye: Brezilya Örneği”, çev. Ş. Akçar, *Dünün ve Bugünün Defterleri, Dünya Sorunları Dizisi*, 2: 38-57.
- O'Donnell, G. (1985) “Bürokratik Otoriter Devlet Yapısındaki Gerilimler ve Demokrasi Sorunu”, çev. E. Ateşman, *Dünün ve Bugünün Defterleri, Dünya Sorunları Dizisi*, 2: 106-134.
- Oppenheimer, M. ve J. C. Canning (1983) “Bunalım ve Çağdaş Toplumsal Kontrol Biçimleri”, çev. S. Cılızoğlu, Fröbel vd. (der.), *Dünya Ekonomisi, Bunalım ve Siyasal Yapılar* içinde, İstanbul: Belge.
- Oyan, O. (1998) *Feodalizm ve Osmanlı Tartışmaları*, Ankara: İmaj.
- Oyan, O. (1999) *Türkiye Ekonomisi*, ikinci basım, Ankara: İmaj.
- Petras, J. (2002a) *Küreselleşme ve Direniş*, Çev: A. Ekber, C. Aşkın ve Ç. Arın, İstanbul: Cosmopolitik.
- Petras, J. (2002b) “Darbenin Arkasında Beyaz Saray Var”, www.sendika.org/dosya/venezuela/petras-chavez-2.html
- Petras, J. (2003a) “Neoliberalizm ve Seçimler”, çev. C. Salmaner, *Cosmopolitik*, 4: 62-69.
- Petras, J. (2003b) “Latin Amerika'da Güncel Durum”, http://www.sendika.org/makale/petras_20haziran2003.html.
- Poulantzas, N. (1981) *Portekiz, İspanya ve Yunanistan'da Geçiş Süreci*, çev. B. Yılmaz, İstanbul: Alan.
- Roberts, K. (2002) “Latin Amerika'da Popülizm ve Demokrasi”, çev. S. Özen, *Cosmopolitik*, 3: 134-147.
- Savran, G. (1987) “Marx'ın Düşüncesinde Demokrasi”, *11. Tez*, 6.
- Savran, S. (1985) “Latin Amerika'da Demokrasi Mücadelesi”, *Yapıt*, 12: 45-69.
- Thernborn, G. (1989) *Sermaye Egemenliği ve Demokrasinin Doğuşu*, çev. Ş. Tekeli, Ankara: Verso.
- Timur, T. (2000) *Küreselleşme ve Demokrasi Krizi*, ikinci baskı, Ankara: İmge.
- Turner, B. S. (1984) *Marx ve Oryantalizmin Sonu*, çev. Ç. Keskinok, Ankara: Kaynak.
- Tünay, M. (2002) “Türk Yeni Sağının Hegemonya Girişimi”, çev. N. Güveloğlu ve D. Dinler, *Praksis*, 5: 177-197.
- WALD (der.) (2001) *Sivil Toplum Örgütleri: Neoliberalizmin Araçları mı, Halka Dayalı Alternatifler mi?*, çev. I. Ergüden, İstanbul: WALD.

- Wood, E. M. (2003) *Kapitalizm Demokrasiye Karşı*, çev. Ş. Artan, İstanbul: İletişim.
- Yalman, G. L. (1985) “‘Popülizm’, ‘Bürokratik Otoriter Devlet’ ve Türkiye”, *11. Tez*, 1: 16-69.
- Yalman, G. L. ve P. Bedirhanoglu (2002) “Neoliberalizmin Açmazları ya da Arjantin Fiyaskosunu Tartışmanın Önemi”, *Birikim*, 154: 18-23.
- Yetiş, M. vd. (1997) “TÜSİAD Raporu Üzerine Tartışma” (yuvarlak masa), *Marksizm ve Gelecek*, 13: 30-53.
- Yılmaz, Z. (2003) “Türkiye’de Devlet Hakim Sınıflar İlişkisi Üzerine Alternatif Bir Çerçeve Denemesi”, *Praksis*, 9: 55-92.
- Zabcı, F. Ç. (2000) “Küreselleşmenin Demokrasi Makyajı”, *Mülkiye*, 220: 65-82.
- Zabcı, F. Ç. (2002) “Dünya Bankası’nın Küresel Pazar İçin Yeni Stratejisi: Yönetişim”, *SBF Dergisi*, 57 (3): 151-179.